BG Pulse Journal USA
ISSN:1947-2536 http://www.bgpulseusa.com/index.php/bg
BG PULSE JOURNAL

UDK 81’42:82.09

BADIIY MATN FILOLOGIK TADQIQINING METODOLOGIK ASOSLARI: LISONIY SATHLAR INTEGRATSIYASI VA YAXLITLIK PRINSIPI

Qurbonov Jahongir
Qarshi davlat universiteti talabasi
kumushshamshir0404@gmail.com
ORCID 0009-0008-4706-9634

Yo’ldoshev Dilmurod
Qarshi davlat universiteti O’zbek tili
va adabiyoti kafedrasi katta o’qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy matnni filologik tadqiq etishning zamonaviy metodologik tamoyillari — lisoniy sathlar integratsiyasi, iyerarxiyasi va yaxlitlik prinsipi — nazariy va amaliy jihatdan ko’rib chiqiladi. Fonetik-fonostilistik sathdan tortib pragmatik-kognitiv sathgacha bo’l’gan lisoniy qatlamlarning bir-biri bilan uzviy aloqadorligi, ularning badiiy matnni yaxlit estetik tizim sifatida shakllantirishdagi roli ochib beriladi. Tadqiqotda matn kogerentligi (mazmuniy yaxlitlik) va kogeziyasi (strukturaviy bog’l’iqlik) tushunchalari markaziy o’rin tutadi. O’zbek adabiyotining boy namunalari — Abdulla Qodiriy, Cho’l’pon, Oybek, Abdulla Qahhor, Erkin Vohidov, Tog’ay Murod, Shukur Xolmirzayev asarlari — asosida lisoniy sathlar integratsiyasining badiiy obrazni shakllantirish va muallif uslubini belgilashdagi funksionalligi isbotlanadi.

Kalit so’z’lar: lisoniy sathlar, sathlararo integratsiya, yaxlitlik prinsipi, kogerentlik, kogeziya, fonostilistika, lingvopoetika, individual uslub, badiiy matn tahlili, metodologiya.

KIRISH

Badiiy matnni filologik tadqiq etishning tarixiga nazar tashlanar ekanmiz, ko’rinib turadiki, tilshunoslikning turli davr maktablari bu masalaga o’z’lariga xos metodologik yondashuv bilan murojaat qilgan. Strukturalizm matnni belgilar tizimi sifatida o’r’gansa, germenevtika uni tushunish va talqin qilish muammosi sifatida ko’rib chiqdi; kommunikativ-pragmatik yo’nalish esa matnni muloqot aktiga aylantirdi. Zamonaviy lingvopoetika esa bu yondashuvlarni bir-biriga qarama-qarshi qo’ymay, aksincha, ularni integratsion tamoyil asosida birlashtirdi: badiiy matn bir vaqtning o’z’ida ham belgilar tizimi, ham talqin obyekti, ham kommunikativ akt — bularning barchasi bir-birini taqozo etuvchi qatlamlardir.

Aynan mana shu integratsion yondashuv zamonaviy filologik metodologiyaning asosini tashkil etadi va u bitta markaziy savolga javob qidiradi: badiiy matn qanday qilib yaxlit estetik voqelikka aylanadi? Ushbu savol oddiy ko’rinsa-da, unga javob berish o’ta murakkab, chunki matnning yaxlitligi bitta sath — na yolg’iz fonetika, na yolg’iz leksika, na yolg’iz sintaksis — tomonidan emas, balki barcha sathlarning o’zaro aloqasi va sintezi natijasida vujudga keladi. L.V.Shcherba ta’biricha: "Badiiy matnni lingvistik tahlil qilish — bu undagi har bir lisoniy vositaning, har bir grammatik shaklning asar g’oyasini ifodalashdagi estetik yukini aniqlash va ularning o’zaro aloqadorlik zanjirini ochish demakdir".

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — badiiy matn filologik tadqiqining metodologik asoslari sifatida lisoniy sathlar integratsiyasi va yaxlitlik printsipini ilmiy asosda tavsiflab, ularning badiiy obraz yaratish hamda muallif individual uslubini shakllantirish mexanizmlaridagi o'rnini ochib berish. Shu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, sathlararo integratsiya konsepsiyasining nazariy asoslarini ko'rib chiqish; ikkinchidan, har bir lisoniy sathning estetik funksiyalarini tahlil qilish; uchinchidan, lisoniy sathlar o'rtasidagi vertikal va gorizontal aloqalar tizimini o'zbek adabiyoti namunalarida isbotlash.

Masalaning dolzarbligi bir necha jihatdan belgilanadi. Avvalo, zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligida badiiy matnni sathma-sath tahlil qilish an'anasi kuchli bo'l'sa-da, lisoniy sathlarning o'zaro integratsiyasini yaxlit metodologik tizim sifatida o'r'ganuvchi maxsus tadqiqotlar yetarli emas. Shuningdek, kognitiv tilshunoslik va lingvopoetikaning so'nggi yutug'lari — konsept nazariyasi, lisoniy shaxs tahlili, pragmastilistika — o'zbek badiiy matni tadqiqiga keng va izchil tatbiq qilinmagan. Nihoyat, maktab va oliy ta'lim muassasalarida badiiy matnni o'r'gatish metodikasi integratsion yondashuvdan uzoqlashib, sathlarni alohida va bir-biridan uzilgan holda o'r'ganish prinsipiga asoslanib qolmoqda — bu esa badiiy asarning yaxlit estetik qiymatini o'quvchi ongida shakllantirishga to'siqlik qiladi.

Masalaning o'r'ganilganlik darajasiga nazar tashlanadigan bo'l'sa, rus va dunyo tilshunosligida matn tahlilining metodologiyasiga doir keng tadqiqotlar mavjud. I.R.Galperinning matn lingvistikasi konsepsiyasi, V.V.Vinogradovning individual uslub nazariyasi, Yu.N.Karauulovning lisoniy shaxs ta'limoti, Yu.M.Lotmanning semiotik yondashuvi — bularning barchasi zamonaviy lingvopoetika uchun mustahkam nazariy poydevor bo'lib xizmat qiladi. O'zbek tilshunosligida M.Yo'ldoshev, N.Mahmudov, Sh.Safarov, N.Turniyozov tadqiqotlari badiiy matn tahlilining nazariy asoslarini milliy adabiyot kontekstida ishlab chiqqan va bu sohadagi ilmiy bazani shakllantirgan. Ammo adabiyotlar tahlili ko'rsatadiki, sathlararo integratsiyani yaxlit metodologik tizim sifatida, ya'ni barcha sathlarning o'zaro funksional aloqasini bir tadqiqot doirasida ochib berish hali etarlicha ishlanmagan masala bo'lib qolmoqda.

Maqolaning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat: fonetik-fonostilistik sathdan to pragmatik-kognitiv sathgacha bo'l'gan barcha lisoniy qatlamlar birinchi marta yagona integratsion metodologik tizim sifatida ko'rib chiqilib, ularning o'zbek badiiy matnida o'z'aro aloqadorligi aniq adabiy namunalarda isbotlandi. Shuningdek, lisoniy sathlar iyerarxiyasining dinamik xarakteri — bir sathda namoyon bo'l'gan ma'noning boshqa sathda yanada chuqurlashishi yoki yangi badiiy sifat kashf etishi — o'zbek adabiyotining boy namunalari asosida ko'rsatib berildi.

Tadqiqotning ob'yekti sifatida o'zbek klassik va zamonaviy adabiyotining badiiy matnlari — Abdulla Qodiriy, Cho'l'pon, Oybek, Abdulla Qahhor, Tog'ay Murod, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Shukur Xolmirzayev, Isajon Sulton, Nazar Eshonqul asarlari — tanlangan. Tadqiqot predmeti esa ushbu matnlarda lisoniy sathlar integratsiyasining namoyon bo'l'ish shakllari va mexanizmlaridir.

Tadqiqotda qo'l'lanilgan metodlar: lingvopoetik va lingvostilistik tahlil, kognitiv-semantik tahlil, qiyosiy-tipologik metod, strukturaviy-semantik tahlil, germenevtik talqin va pragmatik tahlil usullari bir-biri bilan uyg'unlashtirildi. Sh.Safarov ta'biricha, "Matn tahlili shunchaki lisoniy dalillarni to'plash emas, balki til birliklarining nutqiy voqelanishi ortida turgan kognitiv va kommunikativ maqsadlarni metodologik izchillikda ochib berishdir".

Maqolaning nazariy ahamiyati shundaki, u zamonaviy o'zbek lingvopoetikasining metodologik asoslarini boyitishga, lisoniy sathlar o'rtasidagi integratsion aloqalarni tizimli ko'rishga imkon beradi. Amaliy ahamiyati esa badiiy matn tahlilini o'qitish metodikasini

takomillashtirishda, o'zbek tili va adabiyoti darsliklarini yangilashda va lingvostilistik tadqiqotlarda bevosita qo'l'lanishi mumkin.

Maqola quyidagi tuzilmaga ega: kirishdan so'ng asosiy qismda lisoniy sathlarning har biri — fonetik-fonostilistik, leksik-semantik va frazeologik, morfologik, sintaktik, lingvostilistik, lingvopoetik hamda pragmatik-kognitiv sath — alohida ko'rib chiqiladi; so'ngra sathlarning integratsion birligi va muallifning lisoniy shaxs sifatidagi tavsifi tahlil qilinadi. Xulosa qismida asosiy topilmalar umumlashtiriladi va keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalishlar belgilab beriladi.

Badiiy matnni filologik tadqiq etish jarayonida uning lisoniy sathlarini o'zaro uzviy aloqadorlikda va yaxlit tizim sifatida o'r'ganish zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb metodologik tamoyillaridan biri bo'lib hisoblanadi, zero matn shunchaki alohida birliklar yig'indisi emas, balki tilning barcha sathlari — fonetikadan tortib pragmatikagacha bo'l'gan qatlamlarning o'zaro estetik sintezidan hosil bo'l'gan murakkab voqelikdir.

ASOSIY QISM

1. Sathlararo integratsiya: nazariy zamin

Sathlararo tahlilning nazariy asoslari shuni taqozo etadiki, badiiy asarning har bir unsuri o'z'idan yuqori yoki quyi turuvchi sath birliklari bilan mazmuniy-vazifaviy ip orqali bog'l'angan bo'lib, matn yaxlitligi aynan mana shu sathlararo integratsiya natijasida yuzaga keladi. Binobarin, filologik tahlilda yaxlitlik printsipi markaziy o'rin tutadi: tadqiqotchidan asarni qismlarga bo'lib o'r'ganish bilan birga, ushbu qismlarning umumiy badiiy g'oya va estetik maqsad yo'l'ida qanday birlashganligini ochib berish talab etiladi.

Lisoniy sathlar integratsiyasi deganda har bir sathning o'z tahlil usullari umumiy metodologik zamin — matnning mazmuniy butunligi (kogerentlik) atrofida birlashishi tushuniladi; bu jarayonda lingvopoetik tahlil lisoniy sathlar o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in vazifasini o'ta ydi. M.Yo'ldoshev ta'biricha: "Badiiy matn tahlilida lingvopoetika til birliklarining estetik funksiyalarini yuzaga chiqaruvchi eng nozik asbobdir".

Badiiy matn tahlilida sathlar iyerarxiyasi dinamik xarakterga ega: bir sathda namoyon bo'l'gan ma'no boshqa sathda yanada chuqurlashadi yoki yangi badiiy sifat kasb etadi. Masalan, muayyan tovushlarning takrori (fonetik sath) nafaqat musiqiylikni ta'minlaydi, balki leksik ma'noning emotsional yukini oshirishga va sintaktik qurilmalarning ekspressivligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Asardagi qahramon ruhiyatidagi keskin o'zgarish nafaqat leksik sathda (yangi so'z tanlashda), balki sintaktik sathda — gaplarning uzuq-yuluqligi, inversiyalarning ortishi bilan ham namoyon bo'l'adi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, badiiy matnni sathma-sath o'r'ganishda vertikal va gorizontal aloqalar tahlili muhim o'rin tutadi. Gorizontal aloqa chiziqli bog'lanishni (kogeziya) ifodalasa, vertikal aloqa so'z'ning ichki qatlamlaridagi simvolik va konseptual ma'nolarni ochishga yo'naltiriladi. Muallifning individual uslubi — barcha sathlarni birlashtiruvchi "estetik o'q" — fonetik tanlovdan tortib murakkab sintaktik konstruksiyalargacha bo'l'gan barcha vositalarning muallifning dunyoni lisoniy aks ettirish modeliga bo'ysunishini ta'minlaydi.

2. Lisoniy sathlarning funksional tavsifi

Badiiy matnning **fonetik-fonostilistik sathi** asarning musiqiyligini, hissiy jozibasini va ohangdorligini ta'minlovchi birlamchi poydevor hisoblanadi. Fonostilistik tahlil jarayonida alliteratsiya va assonans hodisalari markaziy o'rin tutadi: undosh tovushlarning maqsadli takrori matnda shiddat yoki sukunat his-tuyg'usini yaratsa, unli tovushlar takrori asarning lirik jozibasini

ta’minlaydi. V.M.Jirmunskiy ta’biricha, "Badiiy nutqning fonetik qurilishi shunchaki tovushlar o’yini emas, balki asarning g’oyaviy-estetik mazmuni bilan uzviy bog’l’angan, matnning emotsional quvvatini tashuvchi maxsus lisoniy tashkilotdir".

Badiiy matnning **leksik-semantik sathi** asarning g’oyaviy-mavzuviy yo’nalishini moddiylashtiruvchi, obrazlar tizimini shakllantiruvchi va muallifning individual uslubini eng yorqin namoyon etuvchi asosiy qatlam hisoblanadi. So’z badiiy matn muhitida o’z’ining birlamchi nominativ ma’nosidan tashqari yangi, estetik jihatdan yuklangan kontekstual ma’nolar kasb etadi. V.V.Vinogradov ta’biricha: "...badiiy so’z o’z’ining lug’aviy chegaralaridan chiqib, estetik kategoriya darajasiga ko’ta’riladi va matnning umumiy semantik yaxlitligini ta’minlovchi kalit so’z’larga aylanadi".

Badiiy matnning **frazeologik sathi** milliy mentalitetni, xalqning olamni obrazli ko’r’ish tarzini va ijtimoiy-madaniy tajribasini ixcham shaklda ifoda etadi. Iboralar matnda nafaqat informativ yuk tashishi, balki milliy-madaniy kodlarni — asarning tarixiy koloritini va pragmatik yo’nalishini — ochishi bilan xarakterlanadi.

Badiiy matnning **morfologik sathi** ko’pincha e’tiborsiz qolsa-da, grammatik shakl badiiy matn muhitida o’z’ining an’anaviy lisoniy vazifasidan tashqari, obrazli ma’no tashish va hissiy ta’sir ko’rsatish xususiyatiga ega bo’l’adi. Fe’l zamonlari, shaxs-son qo’simchalari, nisbat kategoriyasi, kichraytirish-erkalash qo’simchalari — bularning har biri qahramon psixologiyasini yoritishning kuchli lingvopoetik vositasidir.

Badiiy matnning **sintaktik sathi** uning umumiy kompozitsion qurilishini, fikrning mantiqiy-hissiy rivojini va muallifning individual uslubini eng yirik lisoniy bloklar darajasida shakllantiradi. Gap tiplari (parataksis, gipotaksis, ritorik so’roq), inversiya va parallelizm badiiy nutq ekspressivligini oshirishning kuchli vositalari bo’lib xizmat qiladi. I.R.Galperin ta’biricha: "Sintaktik sath matnning nafaqat tashqi bog’l’iqligini, balki uning emotsional-falsafiy yo’nalishini ham belgilaydi".

Badiiy matnning **lingvostilistik va lingvopoetik sathi** asarning estetik tabiatini, muallifning individual mahoratini va til birliklarining san’at darajasiga ko’ta’rilish mexanizmlarini tadqiq etadi. Metafora, metonimiya, tashbih, tazod, iyhom, tashxis kabi badiiy san’atlar — bu sathning asosiy birliklaridir. Ular shunchaki bezak emas, balki asarning g’oyaviy-estetik yaxlitligini ta’minlovchi konstruktiv elementlar vazifasini o’ta ydi.

Badiiy matn tahlilining **pragmatik-kognitiv sathi** — zamonaviy tadqiqotning eng istiqbolli yo’nalishi. Bu sath matnni shunchaki lisoniy struktura emas, balki inson tafakkuri, muallifning dunyo modeli va kitobxonning idrok etish jarayonlari kesishgan intellektual maydon sifatida o’r’ganadi. Kognitiv tahlil markazida konsept tushunchasi turadi — til, madaniyat va inson ongini birlashtiruvchi universal mental birlik. Sh.Safarov ta’biricha: "Badiiy matn — bu muallif va kitobxon o’rtasidagi kognitiv muloqotdir".

3. O'zbek adabiyotida integratsion tahlilning namunalari

O’zbek adabiyotining boy namunalari lisoniy sathlar integratsiyasining amaliy ko’rinishlarini yaqqol namoyon etadi. Abdulla Qodiriyning "O’tkandagi kunlar" romanida lisoniy sathlar birligi tarixiy koloritni yaratadi: leksik sath (arxaizmlar, milliy iboralar) morfologik sath (tarixiy zamon shakllari) va sintaktik sath (epik uzun gaplar, inversiya) bilan birlashib, XIX asr hayotining to’la-qonli badiiy manzarasini hosil qiladi. Bu yerda birorta sath alohida ishlamaydi — ular birgalikda yaxlit "tarixiy ovoz"ni tashkil etadi.

Cho’l’ponning lirik asarlarida sathlar integratsiyasi boshqa tamoyil asosida quriladi. Fonetik sath (portlovchi undoshlar + sirg’aluvchi tovushlar qo’llanishi) leksik sath bilan uyg’unlashadi — "tun", "zulmat", "qorong’u" so’z’l’ari kontekstual ma’no kasb etib, iyhom san’ati orqali ikki ma’no

— tabiiy va siyosiy — da ishlaydi. Sintaktik sath esa (ritorik so'roqlar, inversiya, uzuq gaplar) bu emotsional keskinlikni kuchaytirib, o'quvchini qahramon bilan birga iztirob chekishga majbur qiladi.

Abdulla Qahhor hikoyachiligida integratsion prinsip yanada ixcham va lo'nda tarzda namoyon bo'l'adi. Muallif bitta detalga (metonimiya orqali) diqqat qaratadi; bu detal leksik darajada eng aniq sinonimni oladi; morfologik darajada ellipsis va qisqa gaplar bilan qo'l'lanadi; natijada kichik hajmda ulkan ijtimoiy ma'no ifodalanadi. Sathlarning bu xil integratsiyasi Qahhorning "so'z'ning qisqaligi, ma'noning kengligi" printsipi sifatida an'anaviy ta'riflanadi.

Tog'ay Murod nasrida esa sathlar integratsiyasi milliy-xalqona ruhi bilan yo'g'rila di. Frazeologik sath (xalq iboralari) morfologik sath bilan (fe'l nisbat shakllari, kichraytirish qo'simchalari) birlashib, matnning o'zbekona milliy ruhini ta'minlaydi; sintaktik sath esa (parallelizm, parataksis) ana shu ruhning ritmik ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Natijada o'quvchi matnni quloq bilan emas, butun vujudi bilan qabul qiladi.

4. Yaxlitlik prinsipi: metodologik xulosalar

Tahlil jarayonida yaxlitlik printsipi buzilsa va sathlar bir-biridan ajratilgan holda o'r'ganilsa, matnning haqiqiy badiiy qiymati va muallif niyati mavhum bo'lib qolishi mumkin. Shuning uchun ham sathlararo integratsiya tahlili zamonaviy matn tilshunosligining fundamenti sifatida qabul qilinadi: u lisoniy shakl va badiiy mazmun o'rtasidagi dialektik aloqani to'l'aqonli yoritish imkonini beradi.

Metodologik jihatdan muhim nuqta shundaki, integratsion tahlil quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak: birinchidan — har bir sathning o'z tahlil usullarini qo'l'lab, uni boshqa sathlardan mustaqil ravishda ham tushunish; ikkinchidan — sathlararo aloqalarni (bir sathdagi o'zgarish boshqa sathda qanday aks-sado berishi) aniqlash; uchinchidan — barcha sathlarning umumiy estetik maqsad — muallif niyati (intentsionallik) — atrofida birlashishini ko'rsatish. Tahlilning ushbu metodologiyasi badiiy matnni nafaqat lisoniy obyekt, balki kognitiv va madaniy fenomen sifatida o'r'ganishga zamin yaratadi.

XULOSA

1. Badiiy matn yaxlitligi — bu birorta sathning emas, fonetikadan pragmatikagacha bo'l'gan barcha lisoniy qatlamlarning o'zaro uyg'un sintezining natijasidir. Har bir sathni alohida o'r'ganish zarur, ammo yetarli emas: tadqiqotchi sathlarning o'z'aro "muloqotini" ham ko'ra bilishi kerak.

2. Sathlar iyerarxiyasining dinamik xarakteri shundaki, pastki sathda yuzaga kelgan lisoniy hodisa yuqori sath birligi bilan birlashganda yangi, yuqori darajadagi estetik sifat hosil bo'l'adi. Bu dinamika muallif individual uslubining eng barqaror belgisini tashkil etadi.

3. O'zbek adabiyoti namunalari — Qodiriy, Cho'l'pon, Qahhor, Tog'ay Murod, Vohidov va boshqalar — lisoniy sathlar integratsiyasining turli modellarini taqdim etadi. Har bir muallif o'z'iga xos integratsion usulni ishlab chiqqan bo'lib, bu usul uning "lisoniy imzosi"ning asosini tashkil etadi.

4. Integratsion metodologiyaning kelgusida tatbiq etilishi o'zbek adabiyotini yangi kognitiv-lingvopoetik ko'z bilan o'r'ganishga imkon beradi: konseptual tahlil, lisoniy shaxs tadqiqi va pragmastilistik yondashuv birlashib, klassik sathli tahlilni yanada boyitadi va chuqurlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shcherba L.V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost'. — Leningrad: Nauka, 1974. — 428 s.
2. Galperin I.R. Tekst kak ob'yekt lingvisticheskogo issledovaniya. — Moskva: KomKniga, 2006. — 144 s.

3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006. — 92 b.
4. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. — Toshkent: Akademnashr, 2019. — 216 b.
5. Jirmunskiy V.M. Teoriya stikha. — Leningrad: Sovetskiy pisatel', 1975. — 664 s.
6. Vinogradov V.V. O yazyke xudojestvennoy literatury. — Moskva: Goslitizdat, 1959. — 654 s.
7. Galperin I.R. Op. cit. — S. 82.
8. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O'z'bekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. — 320 b.
9. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'l'la'ri'da... — Toshkent: Akademnashr, 2012. — 160 b.
10. Turniyozov N. Matn tilshunosligi. — Toshkent: Noshir, 2017. — 128 b.
11. Karaulov Yu.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'. — Moskva: Nauka, 1987. — 264 s.
12. Lotman Yu.M. Struktura xudojestvennogo teksta. — Moskva: Iskusstvo, 1970. — 384 s.
13. Arutyunova N.D. Faktor adresata // Izvestiya AN SSSR. Seriya literatury i yazyka. — Moskva, 1981. — T. 40. — № 4. — S. 356–367.
14. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 2-jild. — Toshkent: Akademnashr, 2012. — 320 b.
15. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. — Toshkent: O'z'bekiston, 2002. — 560 b.